

явлені на місці Липицької битви 1216 року⁶³. Вважається⁶⁴, що він належав князю Ярославу Всеволодовичу. Нижня частина шолома обігнута позолоченою срібною пластиною із зображеннями птахів, грифонів і трав. Зверху знаходилася срібна пластина із зображенням Христа і святих — Василя, Георгія та Федора. Над залізним висрібленим «носом» знаходилася найбільша із пластин із зображенням архангела Михаїла і написом: «Великий архистратиге господень Михаїле, помози рабу своему Федору»⁶⁵.

В Іпатіївському літопису згадується шолом князя Ізяслава Мстиславича, на якому «бе же на шеломе над челом мученик Пантелеймон злат»⁶⁶.

Отже, ми розглянули зображення одягу на двох фресках Кирилівської церкви. При зіставленні цих зображень з даними писемних джерел і археологічними матеріалами — конкретними знахідками фрагментів давньоруського одягу — простежується подібність не лише в передачі їх загального вигляду, а й окремих деталей. Це дає можливість стверджувати, що твори давньоруського монументального живопису, зокрема розписи давньоруських храмів, можна використати як одне із джерел для вивчення матеріальної культури Давньої Русі. Своєрідною особливістю даного джерела є можливість одержувати інформацію про зовнішній вигляд давньоруського одягу і його конструктивні особливості.

Е. А. БРАЙЧЕВСКАЯ

**Фрески Кирилловской церкви XII в.
как источник
для изучения
древнерусской одежды**

Резюме

В статье рассматривается вопрос об использовании произведений древнерусской монументальной живописи в качестве источника для изучения древнерусской одежды (на примере росписей Кирилловской церкви XII ст. в Киеве).

При сопоставлении изображений одежды на двух из фресок данного памятника прослеживается сходство в передаче общего вида и отдельных деталей княжеской одежды. При этом изображения одежды на фресках дают наиболее полную информацию о внешнем виде и конструктивных особенностях древнерусского костюма.

Я. В. БАРАН

**Житла-майстерні
на поселенні Рашків I**

У 1970, 1973—1977 рр. поблизу с. Рашків Хотинського району Чернівецької області провадилися розкопки слов'янського поселення Рашків I, що датується другою половиною VII—першою половиною IX ст. н. е. У результаті досліджень було виявлено 80 жител і 111 господарських ям.

Житла — підквадратні або трохи видовжені напівземлянки, орієнтовані кутами, рідше стінками за сторонами світу. Їх площа становить у середньому від 9 до 20 м², глибина від 0,5 до 1,2 м від сучасної поверхні. У багатьох житлах виявлено ями від стовпів, розташовані по кутах, а в деяких випадках і посередині стінок. Частина об'єктів не має стовпових ям, що свідчить про їх зрубну конструкцію.

⁶³ Арциховский А. В. Оружие. — В кн.: История культуры древней Руси. М.: Л., 1948, т. 1, с. 435.

⁶⁴ Там же; Рыбаков Б. А. Прикладное искусство Владимиро-Суздальской Руси. — В кн.: История русского искусства. М., 1953, т. 1, с. 520.

⁶⁵ Арциховский А. В. Оружие, с. 435.

⁶⁶ ПСРЛ. — М., 1962, т. 2, с. 439.

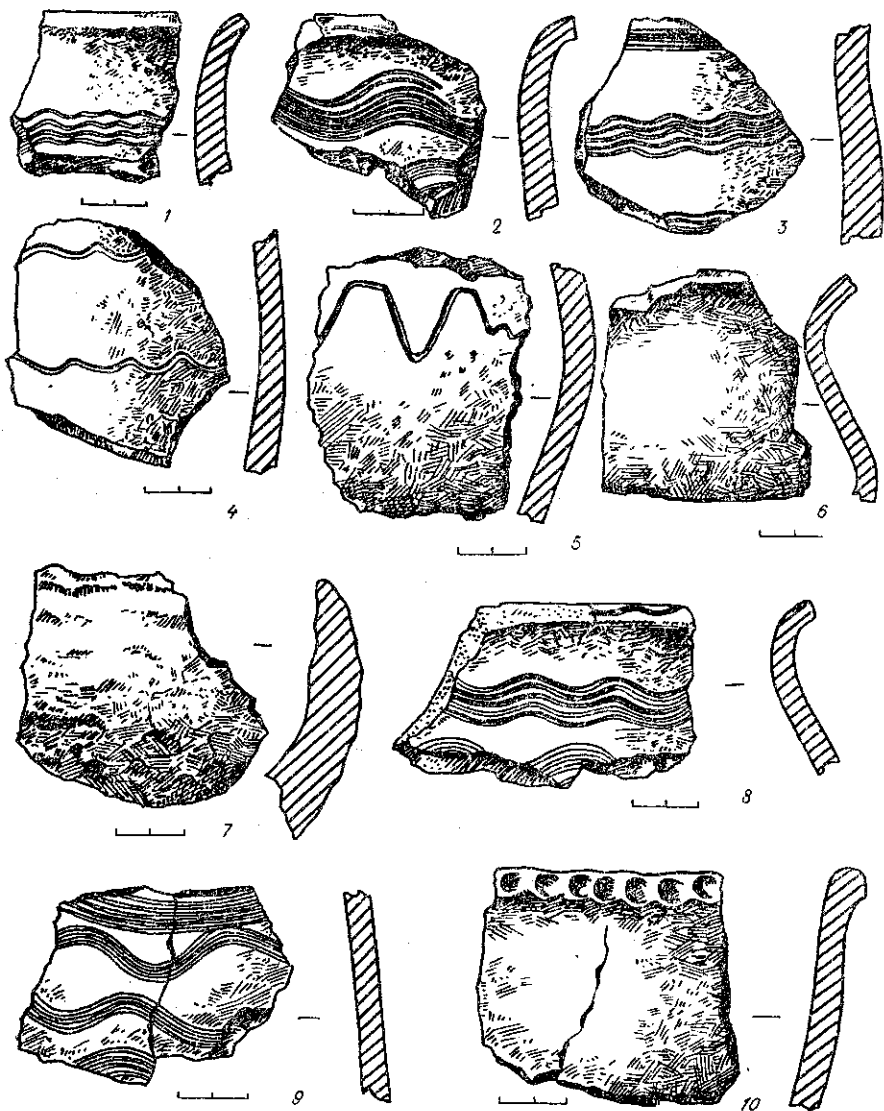

Рис. 1. Кераміка з житла № 3.

В усіх напівземлянках на поселенні наявні печі-кам'янки, розташовані, як правило, в одному з кутів житла. Але в чотирьох житлах, крім печей-кам'янок знайдено і глинобитні печі, врізані в один з материкових бортів споруди. Напівземлянки з такими печами і будуть предметом розгляду нашої праці.

Привертає увагу житло № 3, розташоване на східній околиці поселення. Це напівземлянка, орієнтована стінками за сторонами світу. Її розміри $6,6 \times 4,6$ м, глибина $1,1-1,25$ м від рівня сучасної поверхні. Материкові стінки житла вертикальні, долівка добре утрямбована, має невеликий схил з північного сходу на південний захід, відповідно до рельєфу поверхні. У житлі виявлено дві печі-кам'янки. Піч № 1 розташована челюстями на південь у північно-східному куті напівземлянки і після розбору завалу каменів мала внутрішні розміри $0,5 \times 0,75$ м. Піч № 2 знаходилась у південно-західному куті, челюсті її звернуті на схід, внутрішні розміри $0,55 \times 0,85$ м. Ще дві печі містилися в північно-західному куті житла. Обидві вони різнилися за своєю конструкцією від описаних вище. Піч № 3 глинобитна, купольної конструкції, підковоподібної форми, врізана в західну стінку напівземлянки на висоті

0,4 м від долівки, черінь розміром $0,8 \times 0,8$ м і стінки, що збереглися на висоту 0,15—0,18 м, були обпалені. Челюсті печі виходили в житло. Піч № 4 також глинобитна, аналогічної конструкції. Вона врізана в стінку ями, що з'єднується з північно-західним кутом споруди, і так само, як піч № 3, мала підковоподібну форму, челюсті її виходили в яму. Розміри печі $1,34 \times 0,90$ м. Яма мала овальну форму, її глибина 0,60 м від рівня долівки житла.

У заповненні і на черені печі № 4, а також в ямі знайдено фрагменти кераміки, аналогічні до виявлених в житлі, що свідчить про одночасовість існування ями і напівземлянки. У заповненні житла знайдено велику кількість ліпної, а також обточеної на повільному гончарному крузі кераміки. Обточена кераміка переважає у верхніх шарах: із 29 фрагментів 15 знайдені на глибині до 0,2 м; 7 — до 0,6 м; 6 — до 1,1 м. Всього обточеної кераміки в об'єкті — 11% (рис. 1).

У житлі виявлено також знаряддя праці: залізний ніж, точильний брусок, залізне кільце і шість кістяних проколов.

Напівземлянка № 27, як і житло № 3, розташована у східній частині поселення. Це прямокутна у плані споруда, з дещо видовженим південно-східним кутом, орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки звужені донизу, долівка добре утрамбована, особливо у центрі. Розміри житла $4,53 \times 3,80$ м, глибина 1,25 м від рівня материка. У північно-східному куті житла містилася піч-кам'янка № 1, звернута челюстями на південь. Вона має прямокутну в плані форму, зовнішні розміри $1,38 \times 1,50$ м, внутрішні — $0,43 \times 0,80$ м. Піч складена з вапнякових плит і каменя пісковика. Добре збережений глиняний черінь печі має підковоподібну форму. Його товщина 2—3 см. Вздовж східної і південної стінок напівземлянки виступає прилавок шириною 0,25—0,68 м і висотою 0,55 м від рівня долівки. На ньому біля південної стіни житла, ближче до південно-східного кута побудована ще одна піч-кам'янка, що дуже зруйнована. Збереглися лише кілька каменів, які становили основи її стінок. Черінь глиняний, прямокутної в плані форми, розмірами $0,55 \times 0,60$ м, товщиною 3—4 см. Челюсті печі виходили в середину житла. Зовнішні розміри печі № 2, судячи по залишкам, мали приблизно $1,4 \times 1,1$ м. У південній стінці напівземлянки, над прилавком, на відстані 0,7 м на схід від печі № 2 була вирізана глинобитна купольної конструкції піч № 3. Вона побудована на висоті 0,25 м від рівня прилавка, має овальну в плані форму і розміри $1,15 \times 1,00$ м, товщина глиняного череня 3—4 см. Купол не зберігся. Челюсті печі мали вихід у житло. На прилавку, біля виходу челюстів, виявлено шар вугликів і попелу розмірами $0,7 \times 0,4$ м і товщиною 5—8 см, який утворився, очевидно, в результаті чистки печі.

У долівці житла виявлено чотири ямки від стовпів. Дві з них розташовані у південно-західному і північно-західному кутах, інші — посередині західної і північної стінок, на відстані 0,1 м від них. Діаметр ямок 0,20—0,23 м, глибина 0,20 м від рівня долівки. Крім того, у долівці виявлено ще шість дещо менших стовпових ямок, розмішених двома паралельними рядами посередині житла. Відстань між ними становить 0,45 м, діаметр 0,15—0,20 м, глибина 0,13—0,25 м від рівня долівки. Можливо, тут стояв стіл.

Заповнення житла складалося з темного гумусу, перемішаного з вугликами, попелом і камінням. У житлі виявлено незначну кількість фрагментів ліпної кераміки, кістки тварин і кістяну проколку. А у південно-східній частині заповнення житла, в його верхньому шарі, знайдено невелику кількість обточеної на повільному гончарному крузі кераміки, що потрапила сюди, очевидно, з вогнища більш пізнього часу, розташованого на заповненні житла.

Як і два попередні житла, напівземлянка № 30 (рис. 2) розташована у східній частині поселення. Це квадратна у плані споруда, орієнтована стінками за сторонами світу. Материкові стінки вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри $4,2 \times 2$ м, глибина 0,94 м

від рівня сучасної поверхні. У північно-східному куті житла містилися зруйнована піч-кам'янка № 1. Завал каменя мав розміри $2,5 \times 1,9$ м і висоту 0,7 м. Черинь печі глиняний, добре збережений, мав прямокутну форму і розміри $0,46—0,38$ м, товщиною 1—3 см. При розборі завалу на відстані 0,4 м на південь від череня печі № 1 виявлено ще

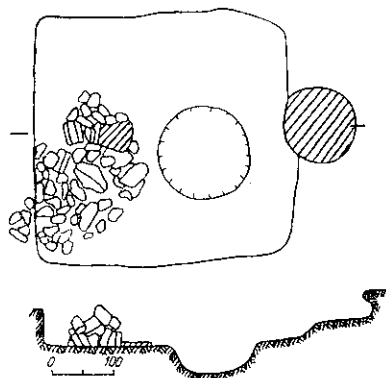

Рис. 2. Рашків I. План і розріз житла № 30.

один черинь, який належав до печі № 2, що не збереглася. Цей черинь залягав на кількох кусках плаского каменю і був розташований на 0,35 м вище рівня череня печі № 1. Форма череня прямокутна, розміри $0,6 \times 0,45$ м, товщина 1—2 см. У західній материковій стінці житла на висоті 0,25 м від рівня долівки вирізана ще одна піч. Це глинобитна купольної конструкції споруда, округлої в плані форми, звернута челюстями в напівземлянку. Її розміри $1,2 \times 1,1$ м, висота стінок 0,48 м, товщина череня 3—5 см. Купол печі зруйнований.

На відстані 0,6 м на схід від глинобитної печі, у долівці житла, розташована припічна яма, округлої в плані

форми з прямими стінками, рівним дном. Діаметр її становив 1,5 м, глибина 0,46 м від рівня долівки.

Заповнення житла складалося з чорного гумусу, перемішаного з вугликами, глиною і попелом.

У напівземлянці виявлено значну кількість уламків посуду (рис. 3) і кістки тварин.

На відміну від описаних жител напівземлянка № 70 розташована у західній частині поселення (рис. 4). Це прямокутна у плані споруда розміром $3,55 \times 3,15$ м і глибиною 1 м від сучасної поверхні, орієнтована стінками за сторонами світу. Південно-західний кут житла дещо видовжений, материкові стінки вертикальні, долівка підмазана глиною і трохи понижується до центру. У долівці розчищено три ямки від стовпів. Одна, діаметром 21 см і глибиною 31 см, містилась у південно-західному куті, друга, діаметром 22 см і глибиною 15 см, знаходилася посередині довжини південної стінки, третя, діаметром 20 см і глибиною 35 см, — під східною стінкою, ближче до південно-східного кута. (Глибинні ямок вимірювались щодо рівня долівки).

У північно-східному куті житла розміщена дуже зруйнована піч-кам'янка, челюстями звернута на південний захід, долівка в місці спорудження печі дещо підвищена. Зовнішні розміри печі $1,3 \times 1,1$ м, стінки збереглися на висоту 0,20 м від рівня долівки. Черинь розміром $0,65 \times 0,50$ м, товщиною 3—4 см підмазаний глиною і спалений, покритий прошарком попелу. У південно-східному куті напівземлянки, поряд з піччю-кам'янкою у материковій стінці житла вирізано ще одну глинобитну піч купольної конструкції, що мала вихід у житло. Ця піч, розміром $1,35 \times 1,23$ м, овальна в плані, стінки товщиною 3 см збереглися на висоту 0,18 м від рівня череня. Черинь, підмазаний глиною і дуже обпалений, підносився уступцем над долівкою житла на 9 см. Піч заповнено кусками опаленої глини з розвалу купола, землею і попелом.

У заповненні житла і печей та на долівці виявлено 23 фрагменти ранньослов'янських горщиків, причому їх вінця в основному орнаментовані пальцьовими вдавленнями. Крім того, на долівці знайдено рогову трубочку.

Таким чином, на повністю розкопаному поселенні Рашків I із 80 виявлених жител чотири напівземлянки крім типових для поселення печей-кам'янок мали глинобитні печі, нижню частину яких вирізано в материковому борту житла. Три із згаданих напівземлянок (№ 3, 27 і 30) розташовані у східній частині поселення, одна (№ 70) — у захід-

ній. За формою, конструкцією і розмірами (11, 18—17, 64 м²) ці споруди не відрізняються від інших жител поселення, за винятком напівземлянки № 3, яка за розмірами (30, 36 м²) значно більша від інших виявлених на поселенні жител.

Печі-кам'янки в розглянутих напівземлянках за розташуванням, конструктивними особливостями і розмірами також аналогічні іншим

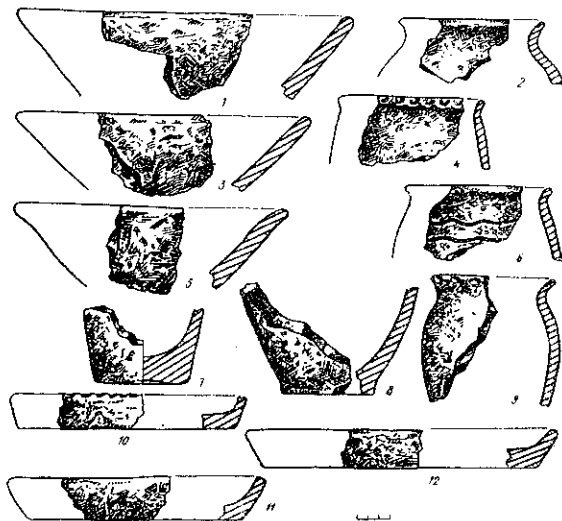

Рис. 3. Кераміка з житла № 30.

на поселенні. Слід відзначити, що в трьох напівземлянках було виявлено по дві печі-кам'янки.

Глинобитні печі досить великі і за внутрішніми розмірами (0,8 × 0,8 м—1,23 × 1,35 м) переважають над печами-кам'янками. Оскільки в цих печах не помічено ніяких слідів будь-якого виробництва, залишається припустити, що вони використовувалися для випічки хліба, а також, можливо, для опалювання кераміки. На користь першої гіпотези свідчить і те, що в трьох житлах поряд з глинобитною піччю виявлено по дві печі-кам'янки. Очевидно, процес підготовки тіста на певних стадіях вимагає підвищеної температури, яка в зимовий період досягалася лише при наявності двох печей-кам'янок.

На основі спостережень над керамікою, виявленою в описуваних житлах, можна зробити висновок, що датуються вони VIII—початком IX ст. н. е. Крім того, датування жител № 27, 30 і 70 археомагнітним методом, яке провів Г. Ф. Загній¹, дає можливість дещо уточнити час їх існування: житло 27 — друга половина VIII ст.; житло 30 — перша половина VIII ст.; житло 70—кінець VIII—початок IX ст. Таким чином, одночасно на різних етапах існування поселення було не більше

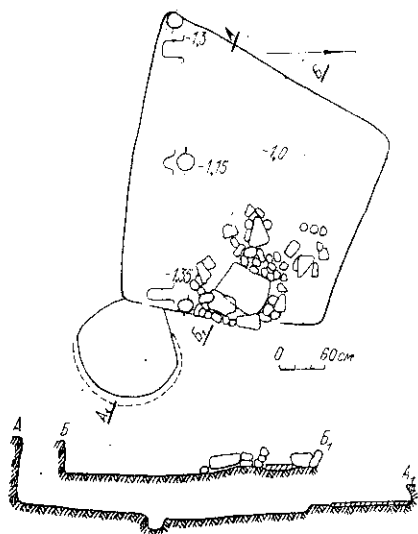

Рис. 4. Рашків I. План і розріз житла № 70.

¹ Русаков О. М., Загній Г. Ф. Датировка археологических памятников археомагнитным методом. — В кн.: Использование методов естественных наук в археологии. Киев, 1978, с. 67—68.

двох жител з врізаними в борт глинобитними печами. Подібні споруди траплялись і на інших слов'янських поселеннях.

Дві напівземлянки з врізаними в борт глинобитними печами відкрив О. М. Приходнюк на слов'янському поселенні в урочищі Лука-Каветчинська. Це житла № 7 і № 14².

На відміну від описаних вище, глинобитні печі в цих житлах збереглися майже повністю. Піч в напівземлянці № 7 була врізана в північно-західну стінку житла. Вона майже кругла в плані. Її діаметр становив 1,15 м, а висота від череня до купола — 0,3 м.

У житлі № 14 глинобитна піч овальної форми врізана також в північно-західну стінку житла. Діаметр печі 1,7 м, а висота від череня до купола 0,35 м. Черені обох печей були підмазані глиною і дуже опалені (товщина опалу 5—10 см), їх челюсті мали вихід в житла. Перед челюстями печей в обох випадках виявлено вкриту шаром золи материкову площадку, що підвищувалася над рівнем долівки на 5 см. Розміри площадки в першому випадку 2×0,5 м, ширина в другому — 0,9 м. А перед челюстями глинобитної печі з житла № 14 ще виявлено і поріг висотою 5 см.

За даними кераміки О. М. Приходнюк визначає археологічний комплекс Луки-Каветчинської як празько-корчацький і в залежності від наявності чи відсутності в об'єктах черняхівської кераміки ділить його на дві хронологічні фази. Перша фаза — V ст., друга — VI—VII ст. н. е. На основі цього поділу житло № 7 дослідник відносить до першої фази, а житло № 14 — до другої. Щодо функціональної приналежності печей, то О. М. Приходнюк вважає, що вони використовувалися для опалу кераміки та інших виробничих потреб.

Подібні печі виявлено і на Західній Волині. Тут на слов'янському поселенні Ріпнів II, що датується VI — серединою VII ст. н. е., знайдено житло № 31, в якому розташовані три глинобитні печі³ (рис. 5). Дві з них, врізані в східний борт, виходили челюстями в житло, третя, що знаходилася на північному борту, була з усіх боків замкнута. Розміри печей коливались від 1,05×1,06 м до 1,52×1,57 м. Черені були підмазані глиною і дуже опалені, покладені на підкладці з уламків ліпного посуду (рис. 6). Стінки печей збереглися на незначну висоту.

Печі заповнені сажистим гумусом, перемішаним зі шматками залізних шлаків, глиняної обмазки й криці. В одній з печей на поверхні череня простежено окис міді, що свідчить про їх виробничий характер⁴.

Житла з аналогічними печами відкрито і в Подунав'ї на території Румунії⁵ на поселеннях Богошана, Кукорені, Сучава-Шипот і Ясси-Кручя луй Ференц, які датуються V—VII ст. н. е. На кожній пам'ятці виявлено не більше двох жител з врізаними в борт глинобитними печами. Здебільшого у таких житлах наявна і піч-кам'янка. Румунський дослідник Д. Теодор вважає, що головною функцією глинобитних печей була випічка хліба, а також опал кераміки. Крім того, на основі факту, що біля однієї з глинобитних печей з поселення Богошана знайдено глиняну лячку, а устя самої печі затулялося дуже обпаленими каменями, Д. Теодор дійшов висновку, що піч використовувалась і для обробки деяких металів.

Ми згодні з усіма попередніми висновками дослідника, однак не можемо погодитися з його інтерпретацією етнічної належності жител з глинобитними, врізаними в борт печами, які, на думку Д. Теодора, належали місцевим культурам Молдови. На основі приведених нами аналогій з території УРСР ми вважаємо, що ці житла характерні для територій поширення слов'янських культур. Крім того, зрубна конструкція жител, наявність у них печей-кам'янок, а також характерної сло-

² Приходнюк О. М. Из работ среднеднестровской экспедиции. — АО, 1975 г. М., 1976.

³ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972, с. 28.

⁴ Там же, с. 76.

⁵ Teodor D. Teritoriul est-carpatic in veacurile V—XI n. e. — Jasi, 1978, p. 17—18.

в'янської ліпної кераміки неспростовно свідчать, що напівземлянки з врізаними в борт глинобитними печами, виявлені на території Румунії, належали слов'янському населенню.

Житла з глинобитними печами, вирізаними в материковому борту, з'являються в першій половині I тисячоліття н. е. У Подністров'ї та Подніпров'ї вони виявлені на поселеннях черняхівської культури: с. Дем'янів⁶, с. Журівка⁷, а також на поселенні пізнього етапу київської культури в с. Роїще⁸. Проте печі вирізані в материковому борту напівземлянки на посе-

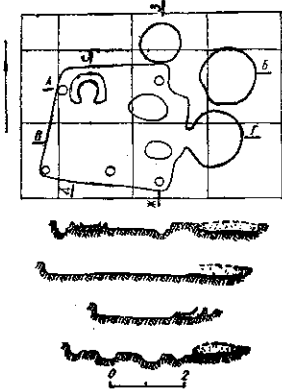

Рис. 5. План і розріз житла № 31 із поселення Ріпнів ПІ.

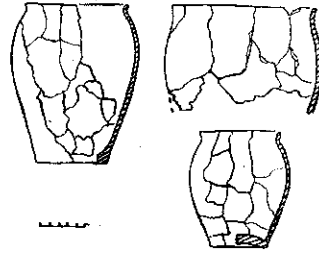

Рис. 6. Кераміка із печей житла № 31.

леннях першої половини I тисячоліття н. е. мали виключно побутовий характер. Інших опалювальних споруд у житлі не було, і служили вони як для його обігрівання, так і для приготування їжі.

На відміну від них глинобитні печі, вирізані в борту слов'янських жител другої половини I тисячоліття н. е., завжди виступають як додаткові споруди і, існуючи поряд з побутовими печами-кам'янками, явно несуть інше функціональне навантаження. На одних поселеннях у цих печах простежуються сліди металообробного виробництва, на інших відсутні будь-які сліди останнього або інших виробництв, але в житлі, як це було, наприклад, у споруді № 3 на поселенні Рашків I, наявні знаряддя праці. Все це вказує на виробничий характер глинобитних печей, а також на широкий діапазон їх використання. А той факт, що на всіх розглянутих нами поселеннях одночасово існувало не більше двох жител з глинобитними печами, на нашу думку, свідчить про те, що які б функції вони не виконували, їх продукція повинна була задовольняти потреби всього колективу на повному етапі існування поселення.

Я. В. БАРАН

Жилища-мастерские на поселении Рашков I

Резюме

В 1970, 1973—1977 гг. на Среднем Днестре было полностью раскопано славянское поселение Рашков I, где в четырех из 80 жилищ наряду с печами-каменками обнаружены врезанные в борт полуземлянки глинобитные печи купольной конструкции. Отсутствие в них следов производства дает основание предполагать, что эти печи использовались в основном для выпечки хлеба, а также, возможно, для обжига керамики. Аналогичные жилища с глинобитными печами в борту начиная с VI—VII вв. н. э. известны на многих славянских поселениях из территории УССР, главным образом Поднестровья, а также Румынии.

⁶ Баран В. Д. Поселения черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї. — Археологія, 1971, вип. 1, с. 104.

⁷ Сымонович Э. А. Племена Поднепровья в первой половине I тысячелетия нашей эры: Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. — М., 1971, с. 15.

⁸ Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Поселение киевского типа у с. Роїще. — АО, 1978 г. М., 1979.